

Владислав Грибовський
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК 94(477.5) “1700/1775”

**Запорозькі промисли у Східному Приазов’ї
в 40 – 60-х роках XVIII століття**

Господарська діяльність запорозького козацтва на східному узбережжі Азовського моря спеціально не розглядалася у науковій літературі, хоча й мала фрагментарне висвітлення у працях А. О. Скальковського [23], В. О. Голобуцького [9], В. О. Пірка [16–18], В. М. Полторака [21–22] та деяких інших дослідників. Виходячи з теперішнього стану дослідження цієї теми, ми вважаємо перспективним розглядати її як аспект ширшої проблематики, пов’язаної з процесом стабілізації російсько-турецьких кордонів упродовж XVIII ст. та його зв’язку з плином змін соціальної організації прикордонних суспільств – запорожців, котрі активно взаємодіяли з іншими спільнотами степового порубіжжя. Адже впродовж 40–60-х років XVIII ст. Східне Приазов’я виступало в якості одного з “вузлових” регіонів, в яких перепліталися інтереси запорозький і донських козаків, ногайців, регіональної адміністрації Кримського ханства, що інколи спричинилося до збільшення тертя між Російською та Османською імперіями в зазначений період. Таким чином, розгляд характеру перебування запорожців у цьому регіоні надзвичайно цікавий, з огляду на можливість ув’язати процеси мікро- і макрорівнів в одному, здавалося б виключно локальному сюжеті. Предметом нашого розгляду є використання запорожцями риболовецьких угідь Східного Приазов’я, головню розташованих поблизу гирла ріки Єя, а саме: на Єйській (“Яиской”), Павлово-Очаківській (“Ачаковской”), Чумбурській (“Чубурской”), Сазальницькій (“Сазалинской”) та Ачуйвській косах.

Вочевидь, місцевість, розташована біля гирла ріки Єя, була відома запорожцям ще у першій половині XVII ст., коли вони разом з донськими козаками розгорнули масштабні морські походи по Чорному й Азовському морях. На початку XVII ст. запорожці побудували біля гирла р. Кальміус укріплення Домаха (колишній генуезький порт Адомаха), звідки їхня флотилія чи не щороку виходила на добування “козацького хліба” в турецьких володіннях [17, с. 16]. Іноді зіткнення між турецькими й козацькими військовими суднами відбувалися на східному березі Азовського моря. При цьому, як видно з опису переслідування турецьким капітаном Піяле Кетхюда козацьких “чайок”, що діялося у 1638 р. поблизу гирла Кубані, запорожці гарно орієнтувалися в цій місцевості, знали розташування відмілин, кіс, рукавів річок, що впадають у море, і це дозволяло їм вправно маневрувати [15, с. 383-384]. Вірогідно, гирло Єї, розташоване від гирла Кальміусу на відстані 75 км по прямій лінії (менше одного дня ходу на вітрильно-гребному судні), вони знали не гірше. Однак ми не маємо відомостей про запорозькі пристані, рибні стани, поселення й т. і. у Східному Приазов’ї, що існували б раніше 40-х років XVIII ст. У 1745 р.

запорозькі діди свідчили, що в перші десятиліття XVIII ст. територіальні володіння Війська Запорозького у Приазов'ї тягнулися від р. Берда “до самого Белаго каменя”, тобто до ріки Міус, охоплюючи й дотичні до неї річки та балки [25, 1447-1448].

В. О. Пірко не без підстав зауважив, що активне господарське освоєння східного побережжя Азовського моря запорожці почали у період свого перебування у кримсько-турецькому підданстві (1711 – 1733 рр.), коли їм з боку Порти була гарантована можливість ловити рибу в чорноморських і азовських лиманах [17, с. 39, 123]. Уряд Петра I відреагував на зміну підданства запорожців економічними санкціями і заборонив своїм підданим підтримувати з ними будь-які, у тому числі й торговельні відносини. Наслідком цього стала переорієнтація торговельних зв'язків Запорожжя на Правобережну Україну, а з іншого боку – запорожці взялися інтенсивно освоювати промислові угіддя північного й східного побережжя Азовського моря. Головними предметами їхнього експорту залишалася добута на морських косах сіль і там же виловлена та перероблена риба. Розвиток промислів і розгалуження торговельних мереж, що у більшості відбувалися завдяки становленню мирних кордонів і послабленню конфронтації козацтва з тюркомовними сусідами, обумовили приплив населення на землі Війська Запорозького, що, у свою чергу, викликало розростання старих і виникнення нових козацьких поселень у Приазов'ї. На місці старої Домахи розрослася Кальміуська слобода, що перетворилася на економічний та адміністративний центр усіх запорозьких поселень Приазов'я, включаючи й ті, що стали з'являтися на схід від Кальміусу [16, с. 86] і, вочевидь, на південному узбережжі Таганрозької затоки.

Втім існування таких поселень у 1720 – 30-х роках не фіксується відомими нам джерелами, хоча слід зробити поправку на стан джерельної бази: документи російських центральних та регіональних органів влади висвітлюють запорожців у цей період вкрай фрагментарно, документація запорозького архіву за ті роки збереглася в дуже малій кількості, а матеріали турецьких архівів ще належним чином не вивчалися. Впевнено можна говорити лише про те, що частота і тривалість перебування запорожців на східному побережжі Азовського моря помітно зросла, порівняно з попереднім періодом. Окремі джерела дозволяють простежити участь запорозьких козаків (у кількості до 1 тис. чол.) у походах кримських ханів на Північний Кавказ 1714 – 1715, 1728 – 1729, 1731, 1732 років. Прикметно, що зиму 1728 – 1729 рр. запорозькі команди провели “на Кубані” [13, с. 174]. Завважимо, що такою назвою могла позначатися не тільки ріка Кубань; “Кубанню” або “Кубанською стороною” називалася велика територія, розташована по праву руку за течією цієї ріки (власне, Східне Приазов'я, яке російські джерела іменують “кубанскою стороною” Азовського моря). У другій половині 1730-х років спостерігається розгалуження адміністративного управління запорозькими володіннями в Північному Приазов'ї. Поруч зі старим центром у Кальміуській слободі, виникає новий – Сланецька паланка, яка контролює землі, розташовані на схід від Кальміусу аж до Кубані [16, с. 87]. Втім проіснувала вона недовго і була ліквідована у 1746 р. в результаті роботи комісії, що розглядала територіальні суперечки запорозьких і донських козаків.

Білградський мирний договір, котрий позначив закінчення російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. і закріпив належність Війська Запорозького до Росії, створив правові умови для поглиблення процесу стабілізації кордонів у північно-причорноморському регіоні. Росія і Туреччина практично вперше виявили обопільне зацікавлення у наявності між ними стабільних,

регламентованих правовими актами кордонів ще під час укладання Константинопольського мирного договору в 1700 р. Наповнені війнами перші чотири десятиліття XVIII ст. стали по суті періодом перетворення кордонів фронтирного типу на лінійні кордони. У Білградському мирі та наступних конвенціях передбачено проведення чітких, позначених “явними знаками” демаркаційних ліній і створення дійового пропускового режиму через кордони. Сенс останнього полягав головним чином у тому, щоб нейтралізувати спонтанні спалахи конфліктів між порубіжним населенням, запобігти здобичництву, здобуттю полених і забезпечити їх повернення “с обеих сторон во всяких случаях побранных”. Разом з тим, передбачався вільний перетин кордону підданцями обох імперій, за умови, щоби вони були “с проезжими грамотами, только б дела свои мирно творя”. Крім того, оговорювалося знищення Азовської фортеці й перетворення контрольованої нею території (Східного Приазов'я) на бар'єрну зону, відкриту для здійснення сезонних промислів порубіжного населення [19, с. 899-904]. В “Інструменті”, підписаному російськими і турецькими представниками 20 жовтня 1741 р., зафіксовано положення про цю зону: “а земля той Азовской крепости останется пуста, и между обеими империями барьерою”. Вона починалася від курганів, розташованих на лівому березі Дону, “напротив лежащего устья реки Темерника по самому берегу реки Дона через речку Кайсугу до самого устья помянутой реки, где она в Азовское море впадает, отколь следуя самим морским берегом чрез речки Кагальник, Чебур, Эю, и перешед оную, поровнясь противу курганов граничных, поставленных в 1704 году” [20, с. 527-528].

Отже, з 1741 г. і аж до початку нової російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. р. Єя залишалася “граничной с турками рекою” [25, с. 1692]. На північ від неї впритул до низин Дону простягалася зона, що не належала жодній з держав. Обидві імперії намагалися врахувати особливості традиційної економіки населення степового порубіжжя і тому передбачили можливість використання “Бар'єрії” як кочовими ногайцями, так і не менш мобільними козаками. Але для спокою обох імперій було потрібно, щоб на цій нічийій землі не виникали стаціонарні поселення, адже їх поява могла стати підставою для територіальних претензій і створити загрозу нової війни. В якості засобу нейтралізації конфліктів між порубіжним населенням мирний договір передбачив проведення прикордонних комісій за участі офіційних представників від обох імперій. Проте як би не намагалися російський та турецький уряди максимально “розумно” організувати життя на степовому порубіжжі, традиційні форми цього “життя” потрапляли у ситуацію прямої суперечності з привнесеним із-зовні регламентом. Мешканці фронтиру сприйняли лінійні кордони як безглузде нововведення й прагнули уникати навіть такої порівняно необтяжливої форми контролю як отримання “білетів” і “паспортів” для проїзду на територію іншої держави. Кочеві ногайці пасли свою худобу в будь-якому зручному для випасу місці, наче й не знаючи про кордони; причому заходили досить далеко, наприклад – до річки Самара [11-12]. Так само чинили й запорожці, котрі створювали свої зимівники й рибні стани у найбільш несподіваних місцях, мало зважаючи на грізні застереження, що рясними опадами сипалися з Петербургу по всій вертикалі влади. Крім того, проведена у 1741 р. лінія державного кордону далеко не завжди враховувала межі розселення прикордонних спільнот, що склалися на той час. Наприклад, розташована на Кінбурнській косі Прогноївська паланка формально опинилася всередині територіальних володінь Османської імперії, однак до 1768 р.

залишалася у фактичному володінні Війська Запорозького. Те ж саме можна сказати і про риболовецькі угіддя, якими запорожці безперешкодно користувалися під час свого перебування в турецько-кримському підданстві.

Важливо наголосити на тому, що стабілізація кордонів спричинила несподівані для обох імперій процеси. Якщо у попередній період основний масив населення перебував на віддалі від сповненого небезпеками стелового порубіжжя (це однаковою мірою стосується як українців, росіян, молдаван, так і кримських татар та ногайців [11]), то після 1739 р. на прикордонні помітно активізувалися колонізаційні процеси. Запорожці стали нарікати на “тісноту”, оскільки козацькі зимівники потребували великих площ для ведення традиційного екстенсивного господарства [14]. Таким чином, викликані стабілізацією кордонів, міграційні процеси “виштовхували” запорожців за межі російських володінь.

На початку 1740-х років спалахнув конфлікт між запорозькими та донськими козаками, спричинений суперечками з приводу володіння риболовецькими угіддями в Приазов’ї. Ще під час війни 1735 – 1739 рр. донські козаки стали витіснити запорожців з територій, в яких ці останні закріпилися під час свого перебування у турецько-кримському підданстві [16, с. 87]. Конфлікт проходив гостро, часто супроводжувався вбивствами, грабунками й спаленням поселень. У царському указі від 12 травня 1746 р. згадуються скарги запорожців на те, що донці “знатным наездом своим разорение [им] учинили и шалаши огнем пожгли, и пожитки забрали, и ... казаков одного убили, а другого огнем сожгли до смерти” [6, с. 382-384]. Одним з головних фігурантів конфлікту був кальміуський полковник Василь Кишенський, котрий, у відповідь на пограбування донськими козаками у 1743 р. запорозьких промисловців, став виганяти донців з межиріччя Берди й Міусу. Він з’явився в Черкаську, де закликав тамтешніх запорожців та “малоросіян” переходити під його владу. Отаман Війська Донського Д. Сфремов подав скаргу російському урядові, в якій звинуватив Кишенського у розпалованні ворожнечі між козацькими спільнотами. Прикметно, що серед решти звинувачень фігурирувало й те, що кальміуський полковник, за підтримки керівництва Запорозької Січі, незаконно утримує рибні промисли на “кубанській стороні” Азовського моря. Безумовно, це звинувачення саме по собі нічого не значило, якби донський отаман не підвів під нього відповідний духові часу “політичний підтекст”, запевняючи, що запорожці, під виглядом донців, можуть пограбувати турецько-кримських підданців – “кубанських татар”, і тим дати турецькому урядові привід для звинувачення донських козаків у порушенні мирного договору [21, с. 183].

Поява запорозьких рибних станів у Східному Призов’ї також викликала занепокоєння турецьких і кримських прикордонних властей. У 1744 р. в Черкаськ прибув турецький представник з листами від коменданта Ачуївської фортеці Ісмаїл-аги і очільника кубанських ногайців Касай-мурзи. Він, посилаючись на Біградський мирний договір і постанову комісії про розмежування бар’єрною зоною, наголошував на правомірності її використання “турецьким людьми” й донськими козаками, однак виявив занепокоєння з приводу появи деяких російських підданих на Чумбурській та Сазальницькій косах, що перебувають у межах бар’єрної зони, а також на Сійській косі, що належить до турецьких володінь. Занепокоєння полягало в тому, що ті люди буцімто небезпечні для тамтешніх мешканців та мандрівників. У відповідь на це, з Дону до р.Ся відрядили старшину Максима Федотова, який виявив на Сазальницькій косі 20 шишів (шалашів, куренів) і 10 осіб, що перебували при

них: посадський фортеці Св Анни Іван Смола з двома своїми кріпаками, а ще – 7 запорожців, що наймитували в нього, причому всі вони були без жодних документів [5, с. 344-345]. Прикметно, що ці безпаспортні люди перебували на промислі, як вони запевнили донського старшину, з дозволу коменданта фортеці Св. Анни Вирубова. Рибу ловили “крючковими снастями”, обробляли й продавали купцеві тієї ж фортеці Івану Канкову, який відвозив готовий продукт для продажу “в разные места”. Федотов знайшов такі ж рибальські снасті в інших шишах, а крім того – залишений хліб “и прочее”. Донской старшина спалив, скільки було можливим, порожні курені й подався далі – на Сїську косу, де, як виявилось, “также и на протчих косах доволное число запорожских козаков пустых шишей стоит, а людей в них никого не застал” [25, с. 1410]. Виклавши ці відомості у листі на височайше ім'я, військовий отаман прохав про видання указу про знищення запорозьких куренів і рибних станів на південному узбережжі Таганрозької затоки, і аргументував тим, що запорожці, мовляв, уже промишляють здобичництвом і грабують проїзжих. Прямих підстав для такого твердження Єфремов не мав, окрім неконкретних заяв турецьких представників. Втім, цілком зрозуміло, що він захищав економічні інтереси Війська Донського, в протиріччя з якими ввійшла господарська діяльність запорожців, що активно розгорталася на північному та східному берегах Азовського моря. Єлизавета II вирішила справу на користь донців: 16 грудня 1744 р. підписала указ про заборону запорожцям і мешканцям фортеці Св Анни (потрапили під “гарячу руку”) “без надлежащего дозволения” займатися промислами “в азовских барьерных местах и в море”, однак ця заборона не поширювалася на донських кзаків і “вообще русских людей” [5, с. 344-346].

На перший погляд, це формулювання виглядає юридично необґрунтованим, оскільки Білградський мирний договір та Ниська конвенція визначали право усіх без виключення підданих обох імперій тимчасово перебувати на бар'єрній території для забезпечення своїх господарських потреб. Тож незрозуміло, чим запорозькі козаки, будучи російськими подданими, відрізняються від донських і “вообще русских людей”. Але в указі особливо наголошувалося на тому, “чтоб в барьерных местах хуторов, дворов, изб и никакого принадлежащего к житью людям строения самим не строить и никого из наших подданных до того не долушать”, аби, тим самим, не створити підставу для таких же дій турецьких підданців. Власне ця вимога цілком відповідала вимогам Білградського договору, відтак, запорожців, які побудували житлові й господарські приміщення на Сїських косах, цілком обґрунтовано можна було звинуватити в його порушенні. Проте основне розпорядження, що містилося в зазначеному указі – мешканців фортеці Св. Анни і запорожців ловити й відсилати до їхнього начальства, а споруджені ними будівлі руйнувати [5, с. 346] – явно засвідчує те, що російський уряд став на захист інтересів донських козаків.

З жовтня 1743 по вересень 1746 рр. тривала складна процедура проведення комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків. Результатом їхньої роботи стало визначення демаркаційної лінії між Військом Запорозьким і Військом Донським по р. Кальміус. Запорозька Січ була позбавлена юридичних підстав для адміністративного контролю території, розташованої на схід від Кальміусу; Сланецька паланка припинила існування [22, с. 128-129]. 12 травня 1746 р. імператриця Єлизавета підписала новий указ про врегулювання відносин між запорозькими й донськими козаками, який заборонив донцям чинити перешкоди запорожцям на ріках Кальміус і Миус.

Однак, разом з тим, підтвердив заборону запорозьким козакам виїжджати на “ту сторону” Азовського моря [6, с. 382-384].

В зазначеному документі, крім негативної правової оцінки дій запорожців (“[они] не малое число в противность наших ... указов, для рыбных ловель переехав на Кубанскую сторону моря и, построя шиши, те рыбные ловли отправляли”), подаються важливі відомості про запорозькі рибні промисли у Східному Приазов’ї. Підполковник Яків Білс, котрий очолював комісію з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків, відрядив команду донців для “согнания оных запорожцев и созжения их мишей”. Донці, як свідчить джерело, “наехав в разных косах, не мало [запорожцев] оттуда согнали, а шиши их пожгли; потом спустя малое время, паки оные запорожцы на Кубанскую сторону переехали и построили на тех же местах, между Чубурскою и Ейскою косами, три шиша” [6, с. 387-388]. У рапорті Якова Білса від 27 листопада 1745 р. (на підставі якого викладалися події в зазначеному вище указі), подається більш детальна інформація: відряджений Білсом з командою донців унтер-офіцер натрапив на Сазальницькій косі на 6 запорожських куренів (“шишів”), які були спалені, згідно з данною від підполковника інструкцією. На інших косах – Чумбурській, Очаківській та Єйській – знайдені залишки зруйнованих раніше куренів. Як виявилось, їх спалили підпорядковані Війську Донському базові калмики за наступних обставин. Відряджені для пошуку запорожців на території між Чумбурською та Єйською косами, вони натрапили на рибний стан, що складався з трьох куренів, причому він перебував на місці, попереднього, раніше спаленого. Вгледівши калмиків, запорожці швидко посідали на човни (було три великих і два малих човни) і від’їхали в море. Знищивши рибний стан і продукцію промислу – вісім діжок засоленої риби, – калмики рушили далі – до гирла Єї. Там, “на острові” (вірогідно, йдеться про острів Єйська коса), вони побачили ще чотири курені, але дістатися до них не змогли “за разлитием водным” [25, с. 1440, 1468].

Внаслідок суворих заборон, керівництво Запорозької Січі зайняло обережну і, в той же час, двоїсту позицію щодо Східного Приазов’я. Звісно, Кіш був зобов’язаний виконувати розпорядження російського уряду і відряджати спеціальні команди для виведення своїх підпорядкованих з турецьких володінь. Але не маючи до того ані найменшого зацікавлення, запорозькі очільники вдавалися до більш або менш переконливих імітацій. 7 жовтня 1745 р., запорозькі старшини дали розписку в тому, що вони ознайомлені з рішеннями комісії про розмежування угідь Запорозького і Донського казачьких військ, а також, що зобов’язуються виконувати імператорські укази, які забороняли заводити промисли на “кубанській стороні” Азовського моря [25, с. 1441, 1443]. Такі документи надавали російському урядові юридичні підстави для притягнення до відповідальності запорожців, які порушили царські укази. Наприклад, Павло Дикий у 1747 р. був викликаний у слідчу комісію в Бахмут за те, що ще в 1743 р. з ватагою запорожців рибалив на Сазальницькій косі, “лежащей при устье речки Еи” [7, с. 180]. Проте подібні заходи мало сприяли досягненню бажаного російським урядом результату. Контроль кордонів та дотичних до них територій залишався вкрай слабким. Запорозький Кіш, зацікавлений у продовженні експлуатації рибних ресурсів Східного Приазов’я, надавав приховану підтримку промисловим ватагам, які щовесни виїздили туди на промисли. В разі виникнення з приводу цього певних ускладнень, звинувачення перекладалися на свавілля невідомих зайд і волоцюг, що у значній кількості тянулися по степу і не поважали жодного начальства.

Дії запорозьких промисловців ставали все більш зухвалими. Вони з'являлися на Сі, згуртувавшись у великі, добре озброєні ватаги, зміцнювали свої рибні стани на випадок нападу як з російського, так і турецького боку. З цього приводу цікаві відомості містить рапорт донського старшини Агея Івлева від 28 квітня 1749 р. Він виїхав з Кагальницького кута на “кубанскую сторону Азовского моря”, де незабаром побачив кілька запорозьких ватаг, кожну з яких складала більше сотні чоловік, “немалое число станов” і “рыбные их камышовые пристрой”. Запорожці повелися зневажливо, не без іронії заявляючи донському старшині, що не мають паспортів, які їм, мовляв, незабаром мають надіслати, і говорили, що таких ватаг багато і на іншому боці Сі, “над морским заливом”. Дістатися до тих станів старшині завадила болотиста місцевість. Та й сперечатися з добре озброєними запорожцями – як він писав: “довольное число ружей при них имеетца” – не наважився. Обмежився тільки написанням рапорта керівництву Війська Донського, яке 30 квітня в листі на височайше ім'я прохало “особливого” указу проти запорожців, адже вони, “по своей замотарелой своевольной отваге, добропорядочным образом съехать оттуда не могут”. 7 серпня того ж року вийшов царський указ, який зобов'язав кошового отамана негайно вивести своїх підпорядкованих з “неуказных барьерных мест” і з турецьких територій [25, с. 1692-1694].

На ці претензії і заборони Запорозький Кіш відповідав власними претензіями на кшталт того, що Петербург санкціонував передачу давніх запорозьких володінь іншим утворенням імперії (Війську Донському в 1746 р., пізніше – Новосербії, Слов'яносербії, Новослобідському полку, Новоросійській губернії та ін.), що розцінював не інакше, як утиск інтересів Війська Запорозького, і, як компенсацію за це, просив збільшити розмір державної платні за службу Війська. Наприклад, 26 червня 1753 р. запорожці жалілися гетьману К. Разумовському на тісноту, що виникла через скорочення промислових угідь: “Запорожское Низовое Войско умножается, добичи же как рыбной, так и звериной отправля[ь] з немалим против прежних от всех сторон утеснением, понеже ... с турецкой сторонни козаки запорожские согнати и никаких добичей не имеют, а Кальмиюские приморские коси Донскому Войску отдани” [7, с. 66]. Розгляд аргументованого прохання збільшити жалування Війську Запорозькому міг спричинитися до перегляду суми платні для інших козацьких військ, а це створювало небажані прецеденти і неприємну перспективу надмірного навантаження на імперську скарбницю. Тож такі “жалоби”, попри свій “невинний” вигляд ззовні, могли додати складності проблемі управління степовою периферією Російської імперії. Очільники Коша користалися ними як інструментом для блокування урядових претензій (зважаю, що обсяги “жалування” Війська Запорозького неспівставно малі, порівняно з прибутками від транзитної торгівлі, соляного й рибного промислів).

У 50-ті роки XVIII ст. гострота проблеми використання риболовецьких угідь Східного Приазов'я, що, як ми бачили вплинула на погіршення відносин між запорозьким і донським козацтвом, помітно знижується. Керівництво Війська Донського, вірогідно, не змогло ефективно протидіяти активному проникненню запорожців у Східне Приазов'я, хоча, якщо траплялася нагода, намагалися переймати тих, хто їхав на ейські коси чи повертався звідти. Так сталося, наприклад, у 1758 р. з трьома запорозькими козаками, “бывшими в Кубанской стороне на Ейской косе”, яких спочатку відконвоювали в Черкаськ, а згодом – на Січ [9, с. 268].

Після ліквідації Єланецької паланки запорозькі промисли Східного Приазов'я стали фактичною прерогативою кальміуського полковника. Про причетність Кальміуської паланки до справ, що стосувалися цього регіону вказує випадок, пов'язаний з пошуком солдата-втікача Павловського гарнізонного полку фортеці Св. Анни Афиногена Голікова, якого у 1756 р. знайшли в курені запорожця Павла Сапетного. Останнього звинуватили в переховуванні дезертира й спонукали до виплати штрафу в 20 рублів. Сапетний не визнав себе винним, пояснюючи, що Голікова знайшов у порожньому запорозькому курені на Єйській косі козак Батурицького куреня Іван Горкуша. Голіков був ледь живий, харчуючись тістом, що лишилося в курені від житнього квасу. Горкуша привів бідолаха в курінь Сапетного, розташований на тій же косі. У Сапетного ж перебував осавул Кальміуської паланки Савва Іванов, який влаштував Голікову допит і, як пояснював згодом у офіційному листуванні, керуючись актами імперії про дезертирів, наказав Сапетному утримувати його в себе, “пока в чувство прийдет, а по освобождении от болезни прислать в ... Кальмиускую паланку для допросу писменого и отсылки куда надлежит”. Солдат-утікач, пробувши в Сапетного 11 днів і “освободясь от реченого недуга”, зник [8, с. 474-475]. Важко повірити в те, що Сапетний дійсно збирався виконувати наказ кальміуського осавула, як і в те, що цей останній сподівався на його виконання: дезертиру просто дали можливість утекти. Запорозький Кіш достатньо легко захистив свого козака від штрафної санкції, розігруючи версію про втечу невідомого в невідомість. Втім найбільш цікавим є те, що запорозький урядовець міг абсолютно відкрито перебувати на території, котра неодноразово оголошувалася царськими указами закритою для перебування будь-кого із запорожців.

Тим часом, вістря проблеми, що виникла з приводу експлуатації риболовних угідь регіону, зміщується з рівня взаємин між двома козацькими військами Російської імперії на рівень відносин між спільнотами, що перебували по різні боки кордону, це надало проблемі міжнародного значення. Ногайці, що кочували в Прикубанні, мали підстави для занепокоєння збільшення кількості озброєних запорозьких промисловців. Останні, звісно, займалися не тільки рибалкою, але й користалися випадком для того, щоб без надмірного галасу пограбувати кочовиків. Аналізуючи скарги, що подавалися ногайцями на розгляд прикордонних комісії 1749 – 1768 рр., ми переконалися, що запорожці частіше за все йшли “промишляти” в ногайські кочовища на човнах і чинили напади в безпосередній близькості від водоймищ, особливо в місцях, зручних для водою ногайської худоби. У посушливий період, коли очеретяні зарості надміру рясніли козацькими засідками, ногайцям було особливо тяжко [11]. Проте й кочовики, будучи далеко не мирними чабанами, допікали запорожцям грабунками, нічними крадіжками і, якщо дозволяли обставини, забирали в полон будь-кого, хто опинявся в безлюдному степу без належного озброєння і супроводу. Традиційне для степового порубіжжя здобичництво (звісно, відмінне за типологією від сучасного утилітарного бандитизму) залишалось чинним у фронтірній смузі, до того часу ще незначною мірою деформованої становленням лінійних кордонів.

У 1750 р. ногайці напали на козаків Щербинського куреня Кіндрата Гненого і Хому Вічного, котрі, з дозволу свого курінного отамана, поїхали на промисел в “урочище Ел”. Джерела дозволяють прослідкувати їхній шлях, мабуть типовий для запорожців: спустилися каюком вниз по Кальміусу, перетнули Азовське море, дійшли до гирла Єї, “где их невод ходил, и когда на

море непогода встала, занесло их в урочище Горбаток”. Там їх взяли в полон “кубанські татари”, захопивши й майно вартістю 120 рублів, причому ціна їхньої “лотки большой донской”, порубаної ногайцями, склала значну суму – більше 60 рублів [7, с. 550-551]. Останнє засвідчує звичайну прикмету поведінки ногайців: майно бранців, з якого не можна було отримати певного зиску, знищувалося. Проте випадок зі знищенням човна виглядає й як символічний акт викоренення того, з чим асоціювався наступ на кочівницьку ойкумену.

Прикметний і випадок з Іваном Ситеньким, котрого разом іншими запорожцями у 1762 р. захопила на Єйській косі якась “орда”. Ситенький назвав її “горська гултяє” за те, “будто она не кланяется никому”. Важко щось певне говорити про етнічну належність цієї групи, але можемо припускати, що мова йде не про горців, а про відгалуження малих ногаїв (касаї-улу, каспулат-улу, султан-улу), що кочувало в передгір’ях, власне – у верхів’ях Кубані й Лаби. Звернімо увагу, що у тому наїзді брали участь козаки-некрасівці, для яких (так само як і для їхніх попередників козаків-старообрядців, поселених кримським ханом на Кубані) “рабовласництво було нормою” [*Сень Д. В.* Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношении с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII – начало XVIII в.). – Ростов н/Д.: Изд.-во ЮФУ, 2009, с. 172, 182, 197]. Учасники набігу подували здобич після повернення до своїх кочовищ за річкою Лабою: “припало их по одному на шести человек, ис коих его, Ситенкого..., обменяли за раз на сорок животин рогатих черкесам да за трое лошадей вместо продажи”. Тиждень по тому Ситенький втік і біля річки Манич натрапив на роз’їзд донських козаків, які передали його запорозьким властям – у Кальмиуську паланку [2, арк. 165-165 зв.]. Про цей випадок Кіш повідомив російському урядові, який, на підставі Білградського договору, надіслав протест Порті та вимогу до кримського хана про покарання винних і повернення полонених. Юридично ці “горські гултяї” перебували “под видением города Копил сераскер-султана”, а відтак – підданцями кримського хана [2, арк. 166 зв.]. Проте останній мав резони відмовити в позитивному розгляді претензії, зазначивши, що не знає про які саме “татарські народи” йде мова [2, арк. 182 зв.].

У розглянутих вище прикладах здебільшого проглядається традиційне для степового порубіжжя здобичництво. Інша мотивація (так само, як у випадку з човном К. Гненого і Х. Вічного) простежується у нападі кубанського Темірмурзи на запорожців, “бивших у добычи рыбной на косах при азовском море”, про який у червні 1758 р. повідомив Кіш кальмиуський полковник Андрій Вербицький. Його інформатор явно перебільшив, стверджуючи, буцім той мурза чинив напад з ордою, “которой около шестнадцати тысяч, кроме жен и детей”. Однак, все-таки, і чисельність нападників, і масштаби руйнувань були вражаючими: спалені всі “чуланы”, знищені човни, снасті й багато іншого [1, арк. 129-130]. То ж ідеться не про грабунок, а про спробу одного з найбільш впливових ногайських мурз позбутися небезпечного сусідства запорожців, котрі значною мірою закріпились на східному узбережжі Азовського моря. Тим же мотивом, вочевидь, руководствовались некрасовцы, захватившиє вместе с «горскими гултяями» групу запорожцев в 1762 г. Осевшиє в низовьях Кубани после поражения Булавинского восстания и сохранявшие преданность крымскому хану, некрасовские казаки-староверы находились в состоянии постоянной вражды с запорожцами. На религиозные мотивы этого конфликта наслаивались и экономические противоречия. Кальмиусское начальство могло сколько угодно убеждать русские пограничные власти в том, что не имеет

физической возможности проследить за всеми перемещениями своих подчиненных по Приазовью, однако показывало куда большую сноровку, когда речь шла о поимке некрасовцев. В октябре 1758 г. кальмиусский подьесаул Клим Крут выследил и поймал в районе Кальмиуса некрасовцев Никиту Дубилина с тремя товарищами, которые приплыли на лодке “с села Хан-Тебе”, что на Кубани. У них конфисковали имущество и выловленную красную рыбу – “белюжи балики” [8, с. 524-526].

На протяжении 1760-х годов запорожские казаки продолжали регулярно посещать Ейские косы, имея своим опорным пунктом Кальмиусскую паланку, чиновники которой совершали выезды на противоположный берег Азовского моря. В частности, в сентябре 1762 г. кошевой атаман Петр Калнышевский поручил именно кальмиусскому полковнику Кузме Чорному разузнать, “какими татари точно в Ейской косе добуваючихся на рибной ловле козаков забрато, и где они жителство, и по яких речках имеют, и под яким они султаном именно, тот же султан под чиим видением находится” [2, л. 165-165 об.].

С началом российско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. в Восточном Приазовье складывается ситуация, крайне неблагоприятная для эксплуатации его рыболовных угодий запорожцами. В 1769 г. в результате набегов крымских татар и ногайцев была уничтожена Кальмиусская слобода, разрушены казачьи рыбные станы по всему черноморскому и азовскому побережью, много запорожских рыбаков было убито и попало в плен. На последнем этапе войны запорожцы возобновили большую часть своих промыслов на северном побережье Черного и Азовского морей, но Ейские косы оказались для них закрытыми. В 1771 г. русское правительство расположило в междуречье Еи и Кубани ногайские орды, выведенные из Северного Причерноморья. В устье р. Ея было построено укрепление, в котором постоянно находился русский гарнизон, усиленный командой донских казаков, а также пристав, поставленный наблюдать за ногайцами [10].

В июне 1775 г. по решению правительства Екатерины II Запорожская Сечь была ликвидирована. Много запорожцев перешло на контролируемые Турцией территории и впоследствии основало в дельте Дуная новую Сечь. На основе той части запорожского казачества, что осталась в российском подданстве, в начале новой русско-турецкой войны было создано Черноморское казачье войско, которое в 1792 г. было переселено на Кубань и основало свои поселения вплоть до реки Еи. Вполне вероятно, что черноморский войсковой старшина М. С. Гулык, отправленный весной 1792 г. для обозрения выделяемой для поселения земли, мог еще застать тех запорожцев, которые с конца 1760-х проживали в ейско-кубанском междуречье. По крайней мере, к июлю того же года Гулык записал в черноморцы более 100 человек и еще насчитал 2013 бурлаков, не учитывая донских казаков и других «разных людей» [24, с. 87]. На множество вопросов рассмотренной темы мы можем отвечать, очерчивая лишь общие и далеко не четкие контуры вероятности и возможности, не имея надежной опоры в источниках. Но изложенный выше материал дает все основания утверждать, что полученный на протяжении длительного периода хозяйственного освоения Восточного Приазовья опыт стал одним из важнейших условий для успешной адаптации “бывших запорожцев” к новым политическим и географическим условиям, которая открыла новую страницу в истории региона.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 90.

2. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 120.
3. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121.
4. ЦДАК.– Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 122.
5. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. – Т. II. Ч. I. – Новочеркасск, 1894. – 389 с.
6. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. – Т. II. Ч. II. – Новочеркасск, 1894. – 845 с.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 2. – К., 2000. – 749 с.
8. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. – Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
9. *Голобуцький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ: “Січ”, 2004. – 421 с.
10. *Грибовський В. В.* К вопросу о принятии причерноморскими ногайцами подданства России и переселении их на Кубань в 1770–1771 гг. // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2006 г. Дикаревские чтения (13). – Краснодар: ООО РИЦ «Мир Кубани», 2007. – С. 446-473.
11. *Грибовський В. В.* Запорозці і ногайці в контексті Великого Кордону // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – С. 95-131.
12. *Грибовський В. В.* Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739–1768 років // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 2. – Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 60-76.
13. *Мільчев В. І.* Запорозьке козацтво у підданстві Гіреїв (1709/1711 – 1734 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVI. – Запоріжжя: “Просвіта”, 2009. – С. 170-178.
14. *Олійник О. Л.* Про локалізацію запорізьких зимівників // Український історичний журнал. – 1992. – № 10. – С. 123-126.
15. *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 341-426.
16. *Пірко В. О.* До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України. – Вип. 2. Нікополь–Дніпропетровськ: “Пороги”, 2005. – С. 85-88.
17. *Пірко В. О.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк: “Східний видавничий дім”, 2004. – 224 с.
18. *Пірко В. О.* Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело з історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Т. 1. – Донецьк, 2001. – С. 60-61.
19. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. – СПб., 1830.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XI. – СПб., 1830.
21. *Полторацк В.* Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України. – Вип. 3. – Дніпропетровськ: “Пороги”, 2006. – С. 182-186.
22. *Полторацк В.* Слідчі комісії з розгляду взаємних претензій запорозьких і донських козаків як засіб вирішення між козацьких конфліктів // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – Київ, 2008. – С. 126-138.
23. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.
24. *Фролов Б.* Атаман Захарий Чепига. – Краснодар: “Диапазон-В”, 2006. – 160 с.
25. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. – Т. II. – Владимир, 1903. – С. 1073-2107.

Владислав Грибовський (*Дніпропетровськ, Україна*). **Запорозькі промисли у Східному Приазов'ї в 40 – 60-х роках XVIII століття**

Розглядається господарська діяльність запорозького козацтва на східному узбережжі Азовського моря як елемент взаємодії прикордонних спільнот Степового Кордону Європи

Ключові слова: запорозьке козацтво, донське козацтво, риболовецький промисел, Степовий Кордон Європи.

Владислав Грибовский (*Днепропетровск, Украина*). **Запорожские промыслы в Восточном Приазовье в 40 – 60-х годах XVIII века**

Рассматривается хозяйственная деятельность запорожского казачества на восточном побережье Азовского моря как элемент взаимодействия пограничных обществ Степной Границы Европы.

Ключевые слова: запорожское казачество, донское казачество, рыболовецкий промысел, Степная Граница Европы.

Vladislav Gribovskiy (*Dnepropetrovsk, Ukraine*). **The Zaporozhian Cossack's economic activity on the Eastern coast of the Sea of Asov in 1740 – 1760th.**

The article is devoted to analysis the Zaporozhian Cossack's economic activity on the Eastern coast of the Sea of Asov in 40 – 60th XVIII c. as an element of boundary communities interaction in the Steppe Frontier of Europe.

Keywords: Zaporozhian and Don Cossacks Frontier, fishing, Steppe Frontier of Europe.